



DOI: 10.18427/iri-2018-0085

## **Az olvasókörtől az önálló községig: Agráregyesületek centrumképző szerepe a 20. században**

**Szóró Ilona**

**Könyvtárellátó Nonprofit Kft., Budapest**

A 20. század első felében az agrártársadalom jelentős része a városi centrumoktól távol élt. A tanyavilág, a puszták lakossága, még ha közigazgatásilag egy mezőváros polgárának is számított, csak nehezen jutott hozzá azokhoz a gazdasági, közéleti vagy kulturális lehetőségekhez, melyeket a városi lét kínált. A 19. század második felétől a 20. század közepéig az agrárvidékeken működő olvasókörök, gazdakörök részben ezt a hiányt igyekeztek pótolni. Az egyesületek, a maguk eszközeivel egyfajta urbanizáló hatást gyakoroltak, olyan szolgáltatásokat, tevékenységeket, közeget biztosítottak a külterületi lakosságnak, amely a városi életre jellemző, és amely hozzájárult, hogy az olvasóköri székház körül fokozatosan egy helyi centrum jöjjön létre. Ez a sajátos urbanizáló szerep nemcsak a városi miliőre jellemző infrastruktúra egyes elemeinek, gazdasági és kulturális javaknak a megteremtését jelentették, hanem a közösségi életforma értékeinek, normáinak képviselését is, a befelé forduló, partikuláris tradicionális paraszti mentalitással és életmóddal szemben (Nagy, 1975:381; Márkus, 1996:17).

Az egyesületek általában a határ frekventált pontjain építették fel a székházaikat. Az olvasókörök igyekeztek útkereszteződések, folyóátkelőhelyek, vasúti megálló, külterületi malom, kovács- vagy bognárműhely, vegyesbolt vagy vendéglő, illetve népiskola mellé települni. A tagság számára ez megkönnyítette a programok látogatását, ugyanakkor a körök létrejötte nyomán az adott hely centrum jellege is tovább erősödött. Más gazdasági vagy oktatási intézmény jelenléte megkönnyítette a nem túl tehetősek által alapított egyesületek indulását. Számos olvasókör az első időszakban, míg önálló székházat nem tudott építeni magának, vendéglők, malmok külön helyiségekben, vagy a népiskola épületében tartotta összejöveteleit. Az egyesületi székház megszerzése, az építkezés vagy vásárlás már önmagában is egy alakuló közösséget feltételezett. Az önerőből történő építkezés jól szervezett, közös munkát igényelt, és az együttműködésre való hajlamot, a kör iránti elkötelezettséget jelezte (Juhász, 1991:48; Nemes, 2003:9).

Az agráregyesületek jelentős gazdasági szerepet játszottak. A külterületi körök székházai gyakran biztosítottak helyet zöldség-,

gyümölcs-, vagy baromfifelvásárlók részére. Több olvasókörben tejbegyűjtő állomást létesítettek. A tanyai lakosság nagytételben történő vásárlásai esetén, melyet az egyesületek szerveztek, az áru kiszállítása a köri székházakhoz történt, ott osztották szét, rendelés szerint. Az egyesületi épületek szabad helyiségeit sok helyen kiadták, kovács- és bognárműhely vagy borbélyüzlet számára. Egyes szervezetek közösen mezőgazdasági gépeket vásároltak, melyeket a tagoknak ingyen, a környékbeli gazdáknak használati díjért kölcsönöztek ki. A körök gyakran munkaközvetítéssel is foglalkoztak. Tájékoztatták a napszámosokat az elhelyezkedési lehetőségekről, segítettek a nagyobb kubikos vagy summás csapatok megalakításában, és a munkaszerződések megkötésénél is közreműködtek (Olasz, 1998:141; Bárdos, 2001:64-67).

Az egyesületek jelentős érdekartikuláló és érdekvédelmi tevékenységet folytattak, ami nagy hatással volt az adott terület gazdasági, kulturális, infrastrukturális fejlődése mellett a helyi közösség megerősödésére, az autonóm polgárszemlélet terjedésére is. A városközpontoktól, az ott működő szakmai és társadalmi szervezetektől távol élő, sajátos problémákkal küzdő külterületi lakosság különböző törekvéseit, civil kezdeményezéseit a helyi egyesületek karolták fel. Felléptek a dűlőutak, csatornák kiépítése, karbantartása érdekében, lobbiztak a külterületi postaszolgálat vagy az egészségügyi ellátás bővítéséért, kérvényeket fogalmaztak a magas illetékek és adók, a beszolgáltatási előírások mérsékléséért, lakossági mozgalmat szerveztek új iskola építése ügyében. A kör vezetői jobban meg tudták fogalmazni a problémákat, nyomósabb érveket tudtak felvonultatni, mint a hivatalos ügyekben kevésbé járatos tanyai lakos. Ez az együttműködés jobb esélyt jelentett a kérelmek elintézésére. A hivatalos szervek is tisztában voltak azzal, hogy az egyesületek egy szélesebb társadalmi közeg törekvéseit fogalmazzák meg, így a helyi lakosság szószólóinak tekintették őket (Katona, 1988:103).

Az olvasókörök működése nyomán a külterületi lakosság hivatali és közéleti tevékenysége térbeli szempontból is az egyesületi székházaknál koncentrálódott. A közigazgatási hatóságok a körök épületeit rendszerint hirdetőhelyként használták. Ott kerültek kifüggesztésre a hivatalos felhívások, új rendelkezések, esedékes határidők. A második világháború alatt, majd a háborút követő változások idején különösen fontossá vált a pontos tájékoztató. Az egyesületi székházakban az emberek nemcsak olvashatták ezeket a dokumentumokat, hanem a tájékozottabb köri vezetés segített a rendelkezések értelmezésében is. Általában az egyesületek szervezték a külterületen tartott lakossági fórumokat és biztosították hozzá a megfelelő helyet. Itt találkozhattak a külterületen élők, a városi vezetőkkel, hogy előadják kéréseiket és választ kapjanak a kérdéseikre. Ilyen jellegű rendezvényekre sem az iskola, sem a vendéglő nem volt alkalmas (Beck, 1985:249; Tóth, 1991:558-559).

Az 1940-es évekre a közigazgatási hatóságok is felismerték az agrár egyesületek játszott központi szerepet, ezért bevonták ezeket bizonyos közfeladatok ellátásába. A külterületi lakosok számára az legegyszerűbb hivatalos ügyek elintézése, az anyakönyvezés, a különböző

illetékek, vagy bírságok befizetése, az állatok adás-vételénél a járlatírás komoly terhet jelentett. A nagy távolságok megtétele, különösen az ősztől tavaszig nehezen járható utakon, egész napra elvonta az embereket a munkától. Ezért fontos volt, hogy az egyszerűbb, mindennapos ügyeket helyben is el tudják intézni. A sűrűn lakott határrészek helyi központjaiban kihelyezett ügyintézészt vezettek be. A városi tisztviselők hetente 1-2 nap hivatalos órákat tartottak a helyi körök székházaiban. Ez a megoldás biztosította a lakosoknak, hogy adminisztratív teendőiket fárasztó és időrabló utazás nélkül, gyorsan elintézhessék. Mindez a közigazgatási szervektől külön szervezőmunkát és anyagi ráfordítást igényelt. A helyi köröknek nagy szerep jutott abban, hogy meggyőzzék a városi vezetést a külterületi ügyintézés indokoltságáról (Hollander, 1980:79; Bánkiné 2001:118).

A világháború alatt még szorosabban bevonták a köröket az ügyintézésbe. A határ fontosabb pontjain fekvő egyesületek vezetői, illetve a helyi tanítók megfelelő felkészítés után maguk végezheték el az egyszerűbb adminisztrációs teendőket, az anyakönyvezést, a járlatírást, illetékek, bírságok befizetését, különböző engedélyek, igazolások kiadását. Ez a tevékenység a háborús években további közellátási feladatok ellátásával bővült. A csak jegyre kapható élelmiszerek, anyagok, kiosztása rendszerint az egyesületi székházakban történt, ami komoly felelősséget is rakott a kör vezetőség vállára, hiszen a kiadott készlettel pontosan el kellett számolni. A második világháború után meginduló demokratikus fejlődés kezdetén erre a gyakorlatra építve további tervek voltak az agráregyesületek tevékenységére épülő külterületi centrumok fejlesztésére vonatkozóan. A néhány év múlva kiépülő diktatúra azonban ismét központosította a közigazgatást, és a hatalomtól független civil szervezeteket feloszlatta (Hajdú, 1977:104; Olasz, 2011:144-145).

Az olvasókör elismert szerepét csak erősítette, hogy mindenütt szoros kapcsolat alakult ki a külterület két kulturális intézménye, az egyesület és az iskola között. A két épület általában egymás közelében állt. Mindkettő az agrárlakosság közösségi igényeit szolgálta, megteremtve a tanulás, a művelődés, a kulturált szabadidő eltöltés feltételeit. A legtöbb helyen a térbeli közelség és a funkcióbeli hasonlóságon túl közvetlen együttműködés alakult ki az iskola és a kör között. Ez a két intézmény biztosított helyet a külterületen rendezett társadalmi rendezvényeknek, állami és nemzeti ünnepeknek, tanyai, pusztai templom, kápolna hiányában helyet adtak egyházi események, istentiszteletek tartására. A saját székházzal nem rendelkező köröknek több helyen az iskola adott otthont, az iskola épületének használhatatlanná válása esetén pedig (háborús kár, belvív) a helyi egyesület mindig átengedte az épületét az oktatás folytatására. Az olvasókörök lehetővé tették a diákok számára a könyvtárak használatát, önkéntes munkával segítettek rendben tartani az iskola épületét, környékét, anyagilag is támogatták a rászoruló gyerekeket. Ugyanakkor a tanító bekapcsolódott az egyesület munkájába, részt vett a körök által szervezett felnőttképzésben, közreműködött a különböző kulturális rendezvények, műkedvelő előadások megtartásán (Szilágyi, 1990:48-49; Rostás, 1994:3).

Az olvasókörök centrumképző szerepe és urbanizáló funkciója leginkább talán a kulturális tevékenységükön keresztül mutatkozott meg. Az egyesületek meghatározó szerepet játszottak a várostól távol élő, művelődési intézményekbe csak ritkán eljutó külterületi lakosság könyvvél, kulturális programokkal való ellátásában. Az olvasóköri könyvtárak többnyire minisztériumi adományként kapott néhány száz példányból álló könyvkészletek voltak. Előfordult alig 50 kötetes, de 2000 könyvnél is nagyobb bibliotéka. Az állomány vegyes összetételű volt, főként a szépirodalom, a történelem, a gazdaság, a földrajz és természetismeret jelent meg benne. Az egyesület könyvtári szolgáltatását nemcsak a tagság, hanem a környék egész lakossága igénybe vehette, egyszerre azonban általában csak 1-2 könyvet lehetett kivenni, néhány hétre, így az érdeklődők viszonylag rendszeresen látogatták az olvasókört. Mindez az egyesületeket elismerten a határrész kulturális központjává tette (Dancs, 1988: 385-392; G. Tóth, 1987:290).

Ugyancsak az egyesületi székházba vonzották a környéken élő embereket a különböző felnőttképző programok, a különböző ismeretterjesztő előadások, a gazdasági, közéleti tájékoztatók. Az olvasókörök évi rendszerességgel szerveztek tanfolyamokat a rövidebb lefutású 30-60 órás oktatásoktól, a hosszabb, 150-160 órás képzésekig. A 3 hónapos téli közművelődési, gazdasági vagy háziipari tanfolyam indítása kormányzati engedéllyel történt. A szakminisztérium adta ki a kerettantervet, hagyta jóvá az oktatók személyét és biztosította a tankönyveket. A kormányzati kiküldött jelenlétében lezajló záróvizsga után a végzettséget oklevéllel ismerték el, ami az ezüstkalászos gazdasági képzés esetén alapfokú gazdasági végzettséggel volt egyenértékű. A hónapokon át heti 2-4 este tartó tanfolyamok nagy erőfeszítést igényeltek a jelentkezőktől. A szervezés, a helyiség biztosítása, a fűtés és világítás pedig komoly áldozatvállalást követelt az egyesülettől. A helyi lakosság nagyra értékelte ezt a tevékenységet. A záróvizsgák mindig nagy érdeklődés mellett, a helyi hatóságok és szakmai szervezetek képviselő jelenlétében ünnepélyes keretek között zajlottak. A sikeres teljesítést széleskörű elismerés övezte (Kaczián, 1990:40-41).

A városi életforma elengedhetetlen része a sokszínű társasélet, a művelődési és szórakozási lehetőségek és a szabadidő kulturált eltöltésének legkülönbözőbb formái. Mindezt, ha a nagyvárosra jellemző változatossággal és anyagi minőségben nem is tudta megteremteni egy szerény körülmények között működő agráregyesület, funkcionális szempontból azonban igyekezett minél többet biztosítani belőle. A körök évi 6-8 nagyobb társas rendezvényt, bált, közös vacsorát szerveztek. Ezek főként állami vagy nemzeti ünnepekhez, helyi évfordulókhoz, vagy a néphagyomány és a gazdasági tevékenység kitüntetett napjaihoz kötődtek (farsang, március 15, húsvét, Péter-Pál, Szent István nap, szüret, Katalin nap, az egyesületalapítás évfordulója). A rendezvények erősítették a közösséget, lehetőséget teremtettek a hagyományok őrzésére, új szokások elindítására is (Pogány, 2003:57; Gregus, 1997:68).

A kevés szórakozási lehetőség sorában nagy szerepet játszottak a műkedvelő bemutatók. Minden egyesület szervezett amatőr színházi

produkciót, műsoros esetet, népzenei vagy néptánc előadást. Ezek az események a teljes tagságot, és a környék lakosainak nagy részét is megmozgatták. A díszletek, jelmezek elkészítése közös munkával történt. Szinte minden érdeklődő, vállalkozó helyet kapott a nagyszámú szereplőgárdában, a zenekarban, az előkészítő munkáknál vagy a lebonyolításban segédkező rendezők körében. Az előadások általában nagyszámú közönséget vonzottak. A közeli olvasókörok tagsága gyakran látogatta egymás rendezvényeit, és sokan eljöttek a városból is a különböző műkedvelő bemutatókra. A napi 10-12 óra munka után az előadás igazi kikapcsolódást jelentett szereplőnek és nézőnek egyaránt, alakította kulturális ízlésüket, formálta viselkedéskultúrájukat. Egy-egy jól sikerült bemutató jelentős presztízst biztosított az egyesületnek, erősítette a helyi identitástudatot, a lokálpatriotizmust (Nagy, 1975:399-400).

A nagyobb rendezvények mellett az olvasókörok klub jellegű napi szabadidős lehetőséget is biztosítottak. A heti 3-5 napon, a délutáni, esti órákban betérhettek a tagok, hogy megbeszéljék a friss eseményeket, a gazdaság aktuális feladatait, az egyesületi ügyeket, a város és a világ történéseit. Elolvasták, kiértékeltek a lapokat. Billiárdozással, kártyázással, sakkozással, malmozással töltötték az időt. Havi egy vasárnap családi napra került sor, amikor játékos programot, gyermekműsort, uzsonnát szerveztek, hogy a család minden tagja kellemesen tölthesse az időt. Az egyesületek igyekeztek a fiatalok számára a kor elvárásainak megfelelő ismerkedési lehetőséget biztosítani. A tanyavilágban a fiataloknak a munkán és a családi rendezvényeken túl nemigen nyílt lehetősége a kötetlen találkozásra. A körok nemcsak a programjaikon való részvétellel teremtettek ilyen alkalmakat, hanem gyakran tánciskolát szerveztek, hivatások oktatók meghívásával. Ennek során a tánctudás alapjainak megszerzése mellett lehetőség volt az ismerkedésre és közben az udvariasság, az illem elemi szabályainak elsajátítására (Tóth, 1991:552).

A nagykiterjedésű agrárvidékeken működő egyesületek tágabb környezetükben jelentős centrumképző szerepet játszottak. A gazdasági életben betöltött közösségi tevékenység, a helyi lakosság érdekeinek összefogása, a különböző közigazgatási funkciók, a helyi ügyintézés, a kulturális szolgáltatások széles választéka és a szervezett társasélet lehetőségeinek biztosítása révén az olvasókörok sokat tettek, hogy egy határrész lakóit közösségbe szervezzék. Az azonos érdekek felismerése, a gazdasági előnyök, a közös boldogulás lehetősége és az együtt töltött szabadidő értéket közvetített és normát teremtett, alakította a gondolkodásmódot, erősítette az összetartozás-tudatot. Az egyesületek által biztosított szolgáltatások polgári jellege, nyitottsága, hozzáférhetősége, a közös tevékenység során kialakuló demokratikus kooperációs formák átformálták a parasztság városoktól távol élő csoportjait is és a rendies, partikuláris tradícióval szemben a parasztpolgári mentalitás terjedését segítették elő (Márkus, 1996:17; Szathmáry, 1947:543-545).

A helyi szolgáltatások térbeli koncentrációja, az iskola, a malom, a vegyesbolt a vendéglő, a kovácműhely és az olvasókörok egymáshoz közeli

települése, illetve a lokális identitástudat, közösségi érzés és együttműködési szándék erősödése a határ különböző pontjain fokozatosan külterületi centrumokat hozott létre. Mindez jó alapot teremtett tanyabokrok, falumag kialakulásához. Az alakuló közösségek azonban a második világháború előtti időben nem siettették a várostól való elszakadást, hogy egy merevebb, kevésbé polgárosult struktúrába, a járás irányítása alá kerüljenek. Ellenkezőleg, az egyesületek biztosította urbánus jellegű lehetőségek csak fokozták a városhoz való tartozás érzését, ahogyan a városi vezetés is számon tartotta a külterületi szervezeteket (Hollander, 1980:80; Bibó, 1990:75).

Voltak bizonyos helyzetek, melyek az elszakadás, az önállósodás felé hajtották a lakosságot. Két város határán kialakuló külterületi centrum esetében előfordult, hogy a közigazgatási kapcsolat ellenére a másik, közelebb lévő település vált a határrész vonzásközpontjává. Ilyenkor idővel mozgalom indult az átcsatolásért. A külterületi lakosság módosabb része különösen általában városi házzal is rendelkezett. Ez a birtokos gazda réteg szorosan kötődött a településhez. Egyes körökben azonban a tagság többségét belterületi ingatlannal nem rendelkező szegény tanyai lakosok alkották, akik bár keresték a kapcsolatot a várossal, de ha annak vezetése hosszabb idő után sem támogatta alapvető törekvéseiket, az elszakadás mellett döntöttek. A stagnáló községek külterületén formálódó falumagok esetében szintén eljött az idő, amikor a lakosság fellépett az önállósodás érdekében. Az elszakadás elhatározása és megvalósítása a helyi lakosság összefogását, mozgósítását igényelte, melyben meghatározó szerep jutott a helyi társadalmi egyesületeknek (Timár, 1986:79).

A második világháború utáni években, az állampárti diktatúra kiépülésével gyors központosítás indult gazdasági és társadalmi téren is. Megkezdődött a tanyavilág felszámolása, részben a szövetkezetesítés végrehajtása, részben a birtokos paraszti réteg megszüntetése érdekében. A Tanyai Tanács irányításával 1949-ben induló átalakítás során 236 tanyaközpontot (falumagot) próbáltak létrehozni, leválasztva ezeket korábbi községi, városi központjukról. Ebből 5 év alatt 206 központot kívántak önálló községgé nyilvánítani. Ezekbe akarták tömöríteni a külterületi lakosságot. A tervek azonban ebben a formában megvalósíthatatlannak bizonyultak. Miközben szétverték a jól működő tanyarendszert, fejlődésképtelen kisközségeket hoztak létre. A történet sajátos eleme, hogy az olvasóköröket ekkora már feloszlatták, de a tanyaközpontok jelentős részét, melyeket önállósítani akartak mégis az alapján jelölték ki, hogy ott agráregyesület, kultúrház működött. (Hajdú, 1992:111-114).

A mezővárosok, községek külterületén működő agráregyesületek, olvasókörök mintegy száz éven át jelentős szerepet játszottak a tanyavilág lakóinak életében. Minden más szervezetnél fontosabb centrumképző, városias szolgáltatást nyújtó, polgári mentalitást terjesztő feladatot láttak el. Autonóm közösséget szerveztek a helyi lakosságból, képviselték, mozgósították a külterületen élőket, új gazdasági lehetőségeket, pontos tájékozódást, gyorsabb ügyintézését, művelődési

alkalmakat és igényes szabadidő eltöltést biztosítottak a számukra. Közreműködésük révén a határ számos pontján szolgáltató centrumok, tanyabokrok, falumagok alakultak ki. Amikor azonban ezek nagyobb számban önálló községekké váltak, akkor már nem a szerves gazdasági, társadalmi folyamatok érvényesültek, hanem a hatalmi politika kényszere formálta át az országot.

## **Irodalomjegyzék**

- Bánkiné Molnár Erzsébet (2001). *Petőfiszállás*. Budapest: Száz Magyar Falu Könyvesháza.
- Bárdos István (2001). *Az Esztergom-belvárosi Olvasókör és Gazdakör Egyesület története*. Esztergom: Esztergom Városi Gazdakör Egyesület.
- Beck Zoltán (1985). Köri élet Orosháza külterületén. In Tóth József (szerk.), *Az orosházi tanyavilág átalakulása* (pp. 239-313). Orosháza: Orosháza Városi Tanács.
- Bibó István (1990). A magyar közigazgatási reform problémái, 1946. In Bibó István (szerk.), *Különbség* (pp. 69-90). Budapest: Bethlen Gábor Kiadó.
- Dancs, Istvánné (szerk.) (1988). *Dokumentumok a szabadművelődés történetéhez (1945-1949)*. Budapest: Kossuth.
- G. Tóth Ilona (1987). Az oktatás és közművelődés története. In Hegyi András (szerk.), *Algyő és népe* (pp. 287-308). Szeged: Szeged Megyei Város Tanácsa; Somogyi Könyvtár.
- Gregus Máté (1997). A Pusztakutasi Olvasó Egylet és Vásárhelykutas, mint tanyakörzetnek a története. In Bakk Takács Sára (szerk.), *Hazulról haza. Székelyudvarhelyről – Székkutasra* (pp. 36-79). Székelyudvarhely: Inforpress.
- Hajdú Géza (1977). *Vásárhelyi egyletek és könyvtárak 1827-1944*. Szeged: Somogyi Könyvtár.
- Hajdú Zoltán (1992). A tanyai Tanács története. *Alföldi Tanulmányok*, 14, 105-124.
- Hollander, Jan (1980). *Az Alföld települései és lakói*. Budapest: Mezőgazdasági.
- Juhász Imre (1991). Olvasókör Hajdúszoboszlón (1892-1949). *Honismeret*, 19 (6), 46-52.
- Kaczián János (1990). *A Tolnavármegyei Közművelődési Egyesület*. Szekszárd: Babits Mihály Művelődési Központ.
- Katona Sándor (1988). *A Makói Békési úti Olvasókör (Nagykör) működésének 50 éve*. Szeged: Csongrád Megyei Honismereti Híradó.
- Márkus István (1996). *Polgárosuló parasztság*. Budapest: Dinasztia.
- Nagy Gyula (1975). *Parasztélet a vásárhelyi pusztán*. Békés Megyei Múzeumok Közleményei 4. Békéscsaba: Békés Megyei Múzeumok Igazgatósága.
- Nemes Erzsébet (2003). Önszerveződő helyi társadalom, történelmi változások, új formák. *Olvasókörök. Könyvtári Levelező/lap*, 15 (10), 8-11.
- Olasz Lajos (1998). A község gazdasága társadalma és politikai viszonyai 1908 és 1944 között. In Juhász Antal (szerk.), *Öttömös. A település földje és népe* (pp. 101-148). Öttömös: Öttömös Község Tanácsa.
- Olasz Lajos (2011). Állampolgári ismeretek és készségek fejlesztése az agrártársadalom civil szervezeteiben (1945-1950). In Erdei Gábor (szerk.), *Andragógia és közművelődés* (pp. 142-149). Debrecen: Debreceni Egyetem.
- Pogány György (2003). Az olvasókörök városa. *Könyv, könyvtár, könyvtáros*, 12 (11), 57-60.

- Rostás Istvánné (1994). A vásárhelyi olvasóköri mozgalom. A Belsőerzsébeti Olvasókör története. *A Hónap*, 12 (5), 3-7.
- Szathmáry Lajos (1947). Egy önkéntes ügyvezető emlékeiből. *Új Szántás*, 1 (8-10), 542-546.
- Szilágyi Imre (1990). *A Sóshalmi Ifjúsági Egylet története 1911-1984*. Hódmezővásárhely: Sóshalmi Olvasókör.
- Timár Lajos (1986). *A gazdasági térszerkezet és a városhálózat néhány sajátossága a két világháború közötti Magyarországon*. Pécs: MTA RKK DTI.
- Tóth István (1991). Művelődéstörténet (1869-től 1948-ig). In Blazovich László (szerk.), *Kistelek története. A kezdetektől 1970-ig* (pp. 511-570). Kistelek: Csongrád Megyei Levéltár.